

Τ.Κ. Παπατσώνης: για το κριτικό και δοκιμιακό έργο του, φιλολογική επιμέλεια Σταύρος Ζουμπουλάκης, Σειρά: Λόγος, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήνα 2019

Ένα σημαντικό βιβλίο

Εκτός από ποιητής και μεταφραστής, ο Τάκης Παπατσώνης υπήρξε και σημαντικός κριτικός και δοκιμιογράφος, με ασυνήθιστα, για τα ελληνικά δεδομένα, πλατιά και βαθιά παιδεία, αλλά και πολυγλωσσία – ο τίτλος «Τετραπέρατος κόσμος», με τον οποίο τιτλοφόρησε τους δυο τόμους της σχετικής παραγωγής του, είναι χαρακτηριστικός του ευρέος πεδίου της γνώσης και των ενδιαφερόντων του, και αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθεί η μαρτυρία του Οδυσσέα Ελύτη στο «Χρονικό μιας δεκαετίας»: «Όταν τον γνώρισα, βρέθηκα μπροστά στις πανύψηλες στοίβες των βιβλίων του που ολοένα στενεύανε το χώρο γύρω από το έπιπλο του γραφείου του, στους πύργους των πέντε ευρωπαϊκών γλωσσών που τον πολιορκούσανε. Τότε κατάλαβα για ποιο λόγο τα σύνορα μέσα σ' αυτόν τον άνθρωπο δεν είχαν μεγάλο νόημα».¹ Ο κριτικός αλλά και γενικότερα ο πεζός λόγος του

¹ Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά χαρτιά*, Ίκαρος, Αθήνα ³1987, σ. 373. Οι πέντε ευρωπαϊκές γλώσσες στις οποίες αναφέρεται ο Ελύτης είναι τα αγγλικά, τα γαλλικά, τα ιταλικά, τα ισπανικά και τα γερμανικά. Ας προστεθεί ότι ο Παπατσώνης ήταν επιπλέον καλός γνώστης των λατινικών και των αρχαίων ελληνικών.

Παπατσώνη² διακρίνεται από εκφραστική και στοχαστική πυκνότητα και γοητευτική ιδιορρυθμία τόσο στις απόψεις όσο και στη δομή και στο ύφος· συνεπώς μαζί με την άκρως ιδιόρρυθμη (γλωσσικά, μετρικά, κοσμοθεωρητικά κτλ.) ποίησή του αποτελούν τις δυο όψεις ενός καθ' όλα σπάνιου και πολύτιμου νομίσματος, που δεν έχει ακόμη επαρκώς «εξαργυρωθεί» από τους μελετητές. Ωστόσο, στη διάρκεια του 21ου αιώνα, που ήδη συμπληρώνει δυο δεκαετίες, έγιναν σημαντικά βήματα στο πεδίο των παπατσωνικών σπουδών,³

² Το πεζό έργο του Παπατσώνη (κριτικό, δοκιμιακό, ταξιδιωτικό, χρονογραφηματικό) αθροίζεται σε πολλές εκατοντάδες σελίδες, και τα επτά βιβλία που κυκλοφόρησαν μέχρι στιγμής στο εμπόριο, όλα από τον ίδιο τον ποιητή, καλύπτουν μόνο ένα μικρό μέρος του Πρόκειται για τα δύο περιηγητικά βιβλία *Άσκηση στον Άθω* (1963) και *Μολδοβαλαχικά του μύθου. Ite, misa est* (Ίκαρος, Αθήνα 1965) και για τα δοκιμιακά βιβλία *Ο Τετραπέρατος Κόσμος*, τόμ. Α', *Ασκήσεις σε χώρους Κριτικής Αισθητικής και Λατρείας* (Ίκαρος, Αθήνα 1966), *Εθνεγερσία. Σολωμός – Κάλβος* (Ίκαρος, Αθήνα 1970), *Friedrich Hölderlin. 1770, 1843, 1970. Εγκώμιο, Τρεις Ύμνοι, Τρία Σχόλια*, (Ίκαρος, Αθήνα 1970), *Όπου ην κήπος*, (Εκδόσεις των Φίλων, Αθήνα 1972), *Ο τετραπέρατος κόσμος*, τόμος Β', *Λήρος και λόγος. Εξωλογικό σχόλιο πάνω σε δύο σχόλια juvenilia του Έντγκαρ Άλαν Πόε* (Ίκαρος, Αθήνα 1976).

³ Αναφέρω, ενδεικτικά, τις προσώρες ανέκδοτες διδακτορικές διατριβές των Δημήτρη Ελευθεράκη (*Τ.Κ. Παπατσώνης. Μια εξέταση της ποιητικής του στη διακειμενική της ποίησης των F. Hölderlin, P. Claudel και T.S. Eliot*, Θεσσαλονίκη 2007) και Βασίλη Μακρυδήμα

βήματα που το ανά χείρας βιβλίο, ολιγοσέλιδο αλλά περιεκτικότατο, έρχεται να πιστοποιήσει και να προεκτείνει γόνιμα.

Στη συνέχεια θα παρουσιάσω, με τη συντομία που επιβάλλει η έκταση μιας βιβλιοκρισίας σε έντυπο περιοδικό, το περιεχόμενο των τεσσάρων συμβολών του τόμου, με την επισήμανση ότι όσα γράφω εδώ είναι μικρό μόνο μέρος όσων οι μελετητές καταθέτουν. Για μια πλήρη εικόνα της συνεισφοράς τους, ο αναγνώστης θα πρέπει να ανατρέξει στο ίδιο το βιβλίο, που εντάσσεται στη νέα σειρά «Λόγος» της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, η οποία αριθμεί ως τώρα τρία βιβλία (ένα για τον Παπατσώνη, ένα για τον Γιώργο Ιωάννου και ένα, το πιο πρόσφατο, για την Κόλαση και τον Παράδεισο στο έργο του Σολωμού). Με λευκό εξώφυλλο, λιτή αισθητική, πολυτονική γραφή και βαρύνουσας σημασίας περιεχόμενο, τα τρία βιβλία είναι καρπός ισάριθμων εσπερίδων που διοργάνωσε στην Εθνική Βιβλιοθήκη ο πρόεδρος του εφορευτικού συμβουλίου της και τόσο πολύτιμος για την πνευματική ζωή του τόπου μας Σταύρος Ζουμπουλάκης, ο οποίος εμπνεύστηκε την εκδοτική σειρά και επιμελείται τα βιβλία της.

Στο κείμενό του «Η γαλλική ποίηση

(Θρησκεία και ποίηση: η περίπτωση του Τ.Κ. Παπατσώνη, Ιωάννινα 2018), το βιβλίο του Σταύρου Ζουμπουλάκη, *Αρχή σοφίας και κατακκόκινα όνειρα. Πίστη και έρωτας στον Τ.Κ. Παπατσώνη*, Πόλις, Αθήνα 2017, καθώς και τα ουσιαστικά αφιερώματα των περιοδικών «Κ» (2004), *Manifesto* (2011), *Athens Review of Books* (2013), *Κουκούτσι* (2015) και *Φρέαρ* (2018).

στο δοκιμιακό έργο του Τάκη Παπατσώνη» (σ. 9-32), ο Γιάννης Δημητρακάκης, ο οποίος στο παρελθόν εξέτασε συστηματικά την παρουσία του Τ.Σ. Έλιοτ στον κριτικό στοχασμό του ποιητή,⁴ μελετά την κριτική σχέση του Παπατσώνη με την κομβική για τη διαμόρφωση της δημιουργικής φυσιογνωμίας του γαλλική ποίηση. Για την ακρίβεια, ασχολείται με μια σειρά έντεκα άρθρων του (απόρροια μαθημάτων στον μορφωτικό σύλλογο «Αθήναιον»), που δημοσιεύτηκαν το 1947 στη *Νέα Εστία*. Τα κείμενα αυτά διέπονται, όπως σημειώνεται, από ένα σαφές εξελικτικό σχήμα, τους σταθμούς του οποίου ο μελετητής παρουσιάζει συνοπτικά (λυρισμός Αναγέννησης, δραματουργία του 17ου αιώνα, στροφή προς το υποκείμενο και βυθομέτρηση του εαυτού με τον ρομαντισμό, πέρασμα από τον παρηκμασμένο ρομαντισμό σε μια «νέα ποιητική πολιτεία» με τον πατέρα «ολόκληρης της μεταγενέστερης ποίησης» Μπωντλαίρ και τέλος ποίηση των Βερλαίν και Ρεμπώ, σ. 15-20), καταλήγοντας σε ποικίλες ερεθιστικές διαπιστώσεις, όπως οι εξής:

α) Ο Παπατσώνης υπερασπίζεται την αυτονομία τόσο της τέχνης όσο και της κριτικής, κάτι που, όπως εύστοχα επισημαίνεται, «μόνο δεδομένο δεν μπορεί να θεωρηθεί, όταν προέρχεται από έναν θρησκευτικό ποιητή» (σ. 22),

β) Βασική θέση του Παπατσώνη είναι ότι η ποίηση «έχει τη δυνατότητα να εκφράσει

τον εξωλογικό ή υπερλογικό παράγοντα ως προς τούτο συγκλίνει επομένως με τη θρησκεία» (σ. 23),

γ) Ο ποιητής κατανοεί την ιστορία τόσο της τέχνης όσο και του ευρωπαϊκού κόσμου εν γένει «λιγότερο με όρους ρήξης και περισσότερο με όρους συνέχειας» – για παράδειγμα, σημειώνει ο Δημητρακάκης, λίγα χρόνια αργότερα, το 1965, ζητά να αναγνωρίσουμε στον Μεσαίωνα «τουλάχιστον χαρακτήρα συνεχώς προδρομικό» σε σχέση με την Αναγέννηση (σ. 24).

δ) Για την πολυσυζητημένη, στις αρχές του 20ού αιώνα, σύνδεση του Γάλλου ποιητή με τον (καθολικό) χριστιανισμό, ο Δημητρακάκης μάς θυμίζει τόσο τις επιφυλάξεις που εξέφρασε για τη σχέση αυτή το 1930 ο Έλιοτ όσο και το ότι ήδη το 1924 στα καθ' ημάς ο Κλέων Παράσχος υποστήριξε μετ' επιτάσεως τη χριστιανικότητα του Μπωντλαίρ· ο Παπατσώνης εμπλούτισε με νέες παραμέτρους αυτό τον συσχετισμό: στα άρθρα του 1947 ταυτίζει την ποίηση του προσφιλούς του Γάλλου ποιητή με την εξομολόγηση «στη μυστηριακή της σημασία» (σ. 19), ενώ είκοσι χρόνια αργότερα συνδέει την ποίησή του με το προπατορικό αμάρτημα, του οποίου «βαθιά συναίσθηση έχει και πικρό θύμα είναι» (σ. 27).

ε) Τον Παπατσώνη ενδιαφέρει ιδιαίτερα το ζήτημα της θρησκευτικής μεταστροφής των ποιητών προς τον καθολικισμό και στέκεται στις περιπτώσεις του Βερλαίν, του Κλωντέλ και του Ρεμπώ (στην περίπτωση του τελευταίου, πάντως, ο Δημητρακάκης υπογραμμίζει ότι η μεταστροφή είναι «εξαιρετικά αμφίβολη», σ. 29).

⁴ Γιάννης Δημητρακάκης, «Τ.Κ. Παπατσώνης και T.S. Eliot», *Φρέαρ*, τχ. 22-23, Ιούλιος 2018, σ. 298-314.

στ) Αν και δεν εμπίπτει χρονικά στα μελετήματά του στη *Νέα Εστία*, ο Παπατσώνης τον βάζει στη συζήτηση αναδεικνύοντας τον προδρομικό ως προς το κίνημα ρόλο των Μπερτράν, Νερβάλ, Μπωντλαίρ και Ρεμπώ. Όπως εύστοχα συμπεραίνει ο Δημητρακάκης –και με αυτή την παρατήρηση κλείνει το κείμενό του– στόχος του Παπατσώνη με την κίνηση αυτή είναι «να υπονομεύσει την αρνητική στάση του κινήματος απέναντι στη χριστιανική θρησκεία: εάν στους προδρόμους του συγκαταλέγονται, ανάμεσα σε άλλους, και οι θρησκευτικοί, κατά τον Παπατσώνη, ποιητές Μπωντλαίρ και Ρεμπώ, τότε ο υπερρεαλισμός είναι υποχρεωμένος, στα μάτια του ποιητή, να αναθεωρήσει αυτή του τη στάση» (σ. 32).

Ακολουθεί η συμβολή του Βασίλη Μακρυδήμα «Ο Καβάφης του Τ.Κ. Παπατσώνη» (σ. 33-69). Όπως επισημαίνει ο μελετητής (ο οποίος δυο χρόνια πριν υποστήριξε τη διδακτορική διατριβή του για το θρησκευτικό στοιχείο στην ποίηση, τη δοκιμιογραφία και την κριτική του Παπατσώνη, ανασύροντας από την αφάνεια δεκάδες δημοσιεύματα του ποιητή στον ημερήσιο και τον περιοδικό Τύπο), ο Παπατσώνης αφενός έγραψε μια σειρά από «καβαφογενή» ποιήματα και αφετέρου διάβασε κριτικά τον Καβάφη με τον δικό του, ιδιαίτερο τρόπο. Ξεκινώντας από το γνωστό αφιέρωμα της *Νέας Τέχνης* του Μάριου Βαϊάνου το 1924 και φτάνοντας ως τις τελευταίες εκτιμήσεις του Παπατσώνη για τον ομότεχνό του, κατατεθειμένες μισό αιώνα αργότερα, ο Μακρυδήμας ακτινογραφεί την παπατσωνική πρόσ-

ληψη της ποίησης του Καβάφη. Ας δούμε συνοπτικά τους σταθμούς της, όπως τους προσδιορίζει και τους σχολιάζει ο μελετητής:

α) Με τη συμβολή του στο αφιέρωμα της *Νέας Τέχνης* το 1924, ο Παπατσώνης εντάσσεται δυναμικά στο στρατόπεδο των καβαφικών έναντι των παλαμικών, καθώς στο ίδιο τεύχος δημοσιεύει (τυχαία;) δυο αρκετά αρνητικά κείμενα για τον Σολωμό και τον Παλαμά. Όπως τονίζεται, στόχος του Παπατσώνη είναι να «χτίσει το εκλεκτικό λογοτεχνικό του παρελθόν, εκείνο που ανταποκρίνεται στις δικές του μοντερνιστικές διαθέσεις. Ως πρώτος επικρατέστερος εκπρόσωπος αναγορεύεται ο Καβάφης» (σ. 40).

β) Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920 ο Παπατσώνης μεταφράζει τρία ποιήματα του Καβάφη στα γαλλικά ύστερα από αίτημα του μουσικού Δημήτρη Μητρόπουλου, ο οποίος τα μελοποίησε για το γαλλικό κοινό. Η συνεργασία αυτή διεισδύει δυναμικά στην αρθρογραφία του Παπατσώνη εκείνη την εποχή, καθώς αφενός δημοσιεύει το άρθρο «Η μουσική των μη μουσικών» (Φεβρουάριος 1928), όπου τοποθετεί, με την ελευθεριότητα που τον χαρακτήριζε, τον Καβάφη πλάι σε εικονοκλαστικούς μουσικοσυνθέτες όπως ο Μπαχ, ο Ντεμπυσί, ο Ραβέλ και ο ίδιος ο Μητρόπουλος, και αφετέρου στο επιθετικό εναντίον του Γιάννη Αποστολάκη κείμενό του «Κριτικές a priori» (Ιανουάριος 1928), υπερασπιζόμενος μια ελληνικότητα που θα πρέπει να συγχωνεύει το τοπικό με το διεθνιστικό πνεύμα, προβάλλει ως δημιουργούς παραδειγματικής ελληνικότη-

τας τον Μητρόπουλο και τον Καβάφη (σ. 42-43). Αναφερόμενος εξάλλου στο γλωσσικό ζήτημα («Γλωσσικό ξεκαθάρισμα», Φεβρουάριος 1928), στηρίζει την δική του ενωτική γλωσσική αντίληψη στην ποίηση του Καβάφη, καθώς, όπως σημειώνει ο Μακρυδής, «αποτελεί το έσχατο όριο μιας εξελικτικής γλωσσικής γραμμής, η οποία διασώζει το αρχαιοελληνικό και έπειτα λόγιο παρελθόν (ιδίως της χριστιανικής γραμματείας) μέσα στη σύγχρονη γλώσσα» (σ. 43).

γ) Στο περίφημο αφιέρωμα του *Κύκλου* στον Καβάφη το 1932 ο Παπατσώνης συμμετέχει με ένα πολυσχολιασμένο κείμενο· η συμβολή του Μακρυδήμα έγκειται κυρίως στο ότι ανιχνεύει τους τρόπους με τους οποίους ο Παπατσώνης οικειοποιείται τον Καβάφη για να προωθήσει το δικό του ποιητικό έργο και καταλήγει στο ότι ο ποιητής διεκδίκησε πλάγια την είσοδό του στον χώρο του ελληνικού μοντερνισμού με την επιστράτευση της ψυχανάλυσης, δηλαδή «μιας λίαν προβεβλημένης νεοτερικής μεθόδου (την οποία υπόταξε στις αρχές του χριστιανισμού), και την υποστήλωση του θρησκευτικού του οράματος με την εύρεση ενός ισχυρού παλαιότερου ποιητικού αναστήματος, του οποίου παρουσιάζοταν έμμεσα ως άμεσος απόγονος, στα χνάρια της τριπλής σύγκλισης ψυχανάλυσης-θρησκευτικότητας-λατινικών» (σ. 55).

δ) Στο αριστερίζον περιοδικό *Σήμερα*, τον Μάιο του 1933, αμέσως μετά τον θάνατο του Καβάφη, και σε μια εποχή που, κατά τον Μακρυδήμα, ο Παπατσώνης επιχειρεί ένα άνοιγμα στην ευρύτερη Αριστερά προπαθώντας να συνταιριάζει τον σοσιαλι-

σμό με τη χριστιανική φιλοσοφία, ο ποιητής «πασχίζει εναγωνίως να αποδεσμεύσει τον Καβάφη από τη δίνη της ιστορικοϋλιστικής κριτικής, που έμελλε να τον καταδικάσει ως βαθιά παρακμιακό» (σ. 60-61).

ε) Στο αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* το 1955, με αφορμή τα είκοσι χρόνια από τον θάνατο του Καβάφη, ο Παπατσώνης αντιμετωπίζει πλέον με δυσπιστία την ψυχαναλυτική κριτική, προφανώς απογοητευμένος, όπως εικάζει ο μελετητής, από την εμμονή των σχολιαστών στα «έκνομα» ερωτικά πάθη του Καβάφη (σ. 663-664), και εμμένει στη σημασία που είχαν για την ποίησή του η απώτερη βυζαντινή του καταγωγή και η άλλοτε κοινότητα του χριστιανισμού Αλεξάνδρεια, συνδέοντας έτσι και πάλι, έμμεσα, τον Καβάφη με τον εαυτό του (καθώς, ως γνωστόν, τόνιζε τη βυζαντινή προέλευση της οικογένειάς του).

στ) Τέλος, στο αφιέρωμα της *Ευθύνης* το 1973 για τα σαράντα χρόνια από τον θάνατο του αλεξανδρινού ποιητή, ο Παπατσώνης επικεντρώνεται στην κατ' αυτόν συνείδηση της αμαρτωλότητας εκ μέρους του Καβάφη και στην προσπάθειά του να την εξαγνίσει, με αποτέλεσμα να τον εντάσσει στους κόλπους του «βυζαντινού χριστιανισμού»· όπως με πυκνότητα το θέτει ο μελετητής, στον κριτικό λόγο του Παπατσώνη «η θρησκευτικότητα του Αλεξανδρινού υψώνεται σε Μούσα του» (σ. 67).

Τρίτο στη σειρά είναι το μελέτημα του Βασίλη Βασιλειάδη «Ο Τ.Κ. Παπατσώνης και η κριτική της νεοελληνικής λογοτε-

χνίας» (σ. 71-84). Ο Βασιλειάδης (ο οποίος έχει εκπονήσει διπλωματική με θέμα τις «Διατάξεις του χρόνου και του φωτός στην ποιητική συλλογή *Εκλογή Α' του Τ.Κ. Παπατσώνη*» και έχει γενικότερα ασχοληθεί με την κριτικογραφία του Παπατσώνη)⁵ καταρχήν ξεκαθαρίζει ότι παρά την εδραιωμένη πεποίθηση ότι ο Παπατσώνης, ως ευρυμαθής και πολύγλωσσος, ασχολήθηκε κυρίως με τις κορυφές της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, δεν απέστρεψε αριστοκρατικά το πρόσωπό του από την περιφερειακή ελληνική περίπτωση, αλλά άφησε «ουκ ολίγα τεκμήρια της κριτικής του θεώρησης για τα εθνικά συμφραζόμενα της ποιητικής του δημιουργίας και διαδρομής» (σ. 74-75) και παρακολούθησε με ενδιαφέρον τα τεκταινόμενα της λογοτεχνικής μας ζωής, παρεμβαίνοντας συχνά στη δημόσια συζήτηση (σ. 84). Τονίζοντας ότι το αρχείο του Παπατσώνη δεν είναι ακόμη καταγεγραμμένο και ότι σημαντικό τμήμα του έργου του είναι αθησαύριστο, επιχειρεί μια πρώτη κατηγοριοποίηση των δημοσιευμένων κριτικών του με κριτήρια το περιεχόμενο, τη λειτουργία, το κοινό τους και τους στόχους που υπηρετούν: α) μελέτες και δοκίμια με θέματα, κατά κανόνα,

της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας (τα περισσότερα ενσωματωμένα σε αυτοτελείς συγκεντρωτικές εκδόσεις), β) βιβλιοκρισίες (κυρίως στα μεσοπολεμικά χρόνια), γ) αρθρογραφία για τα νεοελληνικά γράμματα και τον πολιτισμό εν γένει, κάποια από τα οποία έχουν δημοσιογραφικό ή χρονογραφηματικό χαρακτήρα, δ) ευκαιριακά κείμενα για αγαπητούς συνοδοιπόρους με αφορμή κάποιο έργο ή τον θάνατό τους, καθώς και δημόσιες (και μεταθανάτια δημοσιευμένες ιδιωτικές) επιστολές και απαντήσεις σε έρευνες περιοδικών λόγου και τέχνης. Συνοψίζω μερικές από τις σημαντικότερες διαπιστώσεις του Βασιλειάδη:

α) Βασικό γνώρισμα του κριτικού Παπατσώνη είναι η κατάφαση στη ζωή, μια «εκ προοιμίου αισιοδοξία για την εξέλιξη της ποίησης, μολονότι αναγνωρίζει γύρω του τις πιο αποθαρρυντικές συνθήκες, μια (λογικά αδικαιολόγητη) προσμονή πνευματικής ανάτασης που ανάγεται σχεδόν σε αρχή ζωής» (σ. 79).

β) Ο ποιητής αρνείται απόλυτα την «επιστημονικοποίηση» της κριτικής· η κριτική του, όπως εύστοχα το θέτει ο Βασιλειάδης, «ακουμπά από τη μια πλευρά σε ένα συνεχές λόγο που από την άλλη του πλευρά ανακρούεται η λύρα της ποίησης» (σ. 80).

γ) Ο Παπατσώνης στοχεύει «στην ανασύσταση του όλου, της καθολικότητας», είτε αυτή αφορά το γλωσσικό ζήτημα, είτε την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού, είτε τον χριστιανισμό, καθώς δηλώνει Χριστιανός πριν από το σχίσμα (σ. 80-82).

δ) Το σημαντικότερο κριτικό κείμενο του Παπατσώνη στο πεδίο της νεοελληνικής λογοτεχνίας είναι, κατά τον Βασιλειάδη,

⁵ Βλ. Βασίλης Βασιλειάδης, *Διατάξεις του χρόνου και του φωτός στην ποιητική συλλογή Εκλογή Α' του Τ. Κ. Παπατσώνη* (μια αφορμή ανίχνευσης όψεων της ποιητικής του Τ. Κ. Παπατσώνη), πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Φιλολογίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1995, και «Ένας (παράταιρος) poeta afflicto ανάμεσα στους ποιητές του Μεσοπολέμου», *Φρέαρ*, τχ. 22-23, Ιούλιος 2018, σ. 326-344.

το «Μύθος και ιστορία» στον γνωστό τιμητικό τόμο *Για τον Σεφέρη* το 1961, όπου καταθέτει τη «γενναιόψυχη αναθεώρηση για τον Σεφέρη και την ποίησή του», διαγράφοντας έτσι το οξύ νεανικό άρθρο του «Νεαροί υπερóπται» (*Η Καθημερινή*, 1932), όπου επιτίθετο στη μονογραφία του Ανδρέα Καραντώνη και παράλληλα, όπως σημειώνεται, αμφισβητούσε την αξία των πρώτων σεφερικών ποιημάτων (σ. 83).

Το βιβλίο κλείνει με το μελέτημα του Βασίλη Λέτσιου «Τάκης Παπατσώνης και Έντγκαρ Άλλαν Πόε» (σ. 85-102). Ο Λέτσιος (ο οποίος έχει ασχοληθεί και σε άλλα κείμενά του με τον ποιητή και μεταφραστή Παπατσώνη)⁶ επισημαίνει ότι ο ποιητής ασχολήθηκε μεταφραστικά με τον Πόε ήδη από το 1917, όταν μεταφράζει την «Ουλαλούμη», και ακολούθησαν και άλλες μεταφράσεις του τις επόμενες δεκαετίες («Ταμερλάνος», «Αλ Ααράαφ», «Bridal Ballad»). Ωστόσο, τον μελετητή ενδιαφέρει εδώ ο κριτικός λόγος του Παπατσώνη για τον Πόε. Συστηματικά ανιχνεύει πλήθος αναφορών του στον αμερικανό ομότεχνό του, αντλώντας τις όχι μόνο από το κριτικό

και δοκιμιογραφικό έργο του αλλά και ακόμη και από επιστολή του (προς τον Παλαμά το 1920), μνημόσυνο σημείωμα (για τον Στέφανο Μαρτζώκη το 1927), ταξιδιωτικό κείμενο (το 1936 παραλληλίζει τον «θείο διάπλου» στον Βόσπορο με το ονειρώδες δυο αφηγημάτων του Πόε) κ.ά.

Ο Λέτσιος στέκεται πρωτίστως στον δεύτερο τόμο του *Τετραπέρατου κόσμου* (1976), που περιέχει κείμενα γραμμένα στα τελευταία χρόνια της ζωής του Παπατσώνη (1971-1975) και έχει υπότιτλο *Λήρος και Λόγος. Εξωλογικό σχόλιο πάνω σε δύο ποιήματα juvenilia του Edgar Allan Poe*. Τη συγγραφή ενός ογκώδους τόμου για τον Πόε εξηγούν κάποια από τα σχόλια του ποιητή που σταχυολογεί μέσα από τα σχετικά δημοσιεύματά του ο Λέτσιος, όπως το ότι ο Πόε υπήρξε μια «ποιητική μορφή που δεύτερή της, ίσως δεν έχει να δείξει σ' ένταση και πάθος η ανθρωπότητα» ή το ότι με το έργο του «αποπνευματοποιεί την Αμερική, την κάμει αντάξια της Ευρώπης».

Εδώ θα σταθώ σε μία μόνο από τις παρατηρήσεις του μελετητή για τον τόμο του Παπατσώνη για τον Πόε, καθώς είναι πολύ ενδιαφέρουσα και κλείνει ιδανικά την περιδιάβασή μου στο ανά χείρας βιβλίο. Αφορά την προσέγγιση του νεανικού ποιήματος «Ταμερλάνος»: στον ποιητικό χειρισμό, εκ μέρους του νεαρού Πόε, του ερειπωμένου γεροντικού σώματος αυτού που κάποτε υπήρξε διαμορφωτής των τυχών του κόσμου, ο Παπατσώνης βλέπει «το αντίστοιχο του μυστηρίου της Εξομολογήσεως, του εναγώνιου, πριν από το θάνατο, ανακεφαλαιωτικού στοχασμού

⁶ Βλ. Βασίλης Λέτσιος, «Ο μεταφραστής Τ. Κ. Παπατσώνης», *Φρέαρ*, τχ. 22-23, Ιούλιος 2018, σ. 276-288, «Μεταφράζοντας τον ελεύθερο στίχο πριν τη “Γενιά του Τριάντα”»: Ο “Ερμηότοπος” (1933) του Τ.Κ. Παπατσώνη», *Κουκούτσι*, τχ. 10, Φεβρουάριος-Ιούνιος 2015, σ. 1931-1941, «Μαθήματα ποίησης: Τ.Κ. Παπατσώνης και Γιολάντα Πέγκλη», στον συλλογικό τόμο, *Γιολάντα Πέγκλη. Κριτικές & μελετήματα στα πενήντάχρονα της ποιητικής της παρουσίας, Οι Εκδόσεις των Φίλων*, Αθήνα 2015, σ. 94-110.

της περασμένης ζωής» (σ. 98). Για τον Παπατσώνη, ο Πόε είναι ένας Ταμερλάνος του πνεύματος, με κατακτήσεις στους κόσμους της πνευματικής φαντασίας. Και ο Λέτσιοι σχολιάζει: «Τον “Ταμερλάνο” τον έχει αναφέρει και δουλέψει (μέσω της μετάφρασης) πολύ νωρίτερα, ωστόσο ο Παπατσώνης, στην προχωρημένη ηλικία, πριν από τον δικό του θάνατο, ταυτίζεται επιπλέον με το μυστήριο της Εξομολογήσεως μέσω της “κριτικής” γραφής για το ποίημα αυτό, αντλώντας, σε επίπεδο ερμηνείας πλέον, από τις ποιότητες του πρώιμου ποιήματος» (σ. 99). Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι εκτός από τα λεγόμενα «ποιήματα του τέλους», γραμμένα προς το τέλος της ζωής των δημιουργών τους, όπως είναι, στην περίπτωση του Παπατσώνη το «Guide bleu»⁷, μπορεί κανείς να μιλήσει και για την «κριτική του τέλους», αντλώντας εξίσου γόνιμα συμπεράσματα για ποιητές-κριτικούς όπως ο Παπατσώνης.

Έχοντας διαβάσει κανείς τα τέσσερα μελετήματα, τι κυρίως αποκομίζει ως προς το στίγμα του Παπατσώνη ως κριτικού και δοκιμιογράφου; Θα μείνω σε τέσσερα σημεία, αφήνοντας τους αναγνώστες να σκεφτούν τα υπόλοιπα – γιατί πάντα υπάρχουν υπόλοιπα:

⁷ Βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση της Σοφίας Ιακωβίδου στο «Τ. Παπατσώνη, “Guide bleu”: ένας οδηγός χρωμανάγνωσης του βίου», *Φρέαρ*, τχ. 22-23 (αφιέρωμα στον Παπατσώνη), Ιούλιος 2018, σ. 266-275. Επίσης, γενικότερα, την ανθολογία του Harold Bloom, *Till I End my Song. A Gathering of Last Poems*, Harper Collings Publishers, New York 2010.

α) Ο Παπατσώνης, συμφωνώντας απολύτως με τον Όσκαρ Ουάιλντ ότι η κριτική δεν είναι διόλου επιστήμη αλλά τέχνη, γράφει με μια ευφορική υφολογική αλλά και ειδολογική ελευθερία. Αυτό που επισημαίνει ο Λέτσιοι σχολιάζοντας τα μελετήματά του για τον Πόε, ισχύει για μεγάλο μέρος της κριτικής και της δοκιμιογραφίας του: «τα κείμενα αυτά είναι πολυπρισματικά και σύνθετα, επίσης μπορούν να διαβαστούν πολλαπλώς, καθώς ενυπάρχουν σε αυτά στοιχεία από πολλά κειμενικά είδη, το δοκίμιο, την πραγματεία, τη βιογραφία, την αυτοβιογραφία, την ημερολογιακή γραφή, την ποίηση, με τάση για παρεκβάσεις, παρενθέσεις, συνειρμούς, συσχετισμούς, συγκρίσεις» (σ. 97),

β) Ο τίτλος «Υποκειμενικά αντλήματα για τον Καβάφη» του τελευταίου κειμένου του Παπατσώνη για τον ποιητή (1973) θα μπορούσε να στεγάσει τα κριτικά μελετήματά του στο σύνολό τους. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της κριτικής δράσης του, υπογραμμίζει την αντιλογοκρατική και υποκειμενική ταυτότητα της κριτικής και της δοκιμιογραφίας του: «Έχω κυριαρχικά ιδρύσει στην ψυχή μου τον υποκειμενισμό. Κάθε λογική, κάθε αντικειμενική παρατήρηση, την έχω στείλη να πάη περίπατο. Μπορώ να πω δυσπιστώ και αηδιάζω κάθε δουλειά εμφανιζόμενη “με το κύρος της αληθείας και της λογικής”».⁸

γ) Η κριτική του Παπατσώνη είναι η πλέον, ίσως, αυτοαναφορική της νεοελλη-

⁸ Τάκης Παπατσώνης, «Άλκης Θρύλος: Δ. Σολωμός, Κωστής Παλαμάς. Κριτικές ομιλίες», *Νέα Τέχνη*, τχ. 7-10 (αφιέρωμα στον Καβάφη), Ιούλιος-Οκτώβριος 1924, σ. 125-126.

νικής λογοτεχνίας, τόσο λόγω της συνεχούς προσπάθειάς του να νομιμοποιηθεί στο λογοτεχνικό πεδίο, το οποίο κυριαρχούνταν από ορισμένους εκπροσώπους της «Γενιάς του '30», που μονοπωλούσαν τις μοντερνιστικές καινοτομίες, όσο και για λόγους, θα έλεγε κανείς, ιδιοσυγκρασιακούς: μια έξη προς την αυτοβιογράφηση και ταυτόχρονα μια έντονη ανάγκη σύνδεσής του με εικονοκλαστικά καλλιτεχνικά φανερώματα, όπως ήταν ο υπερρεαλισμός («Ο υπερρεαλισμός κ' εγώ» τιτλοφορεί χαρακτηριστικά μια σχετική μελέτη του το 1945),⁹ αλλά και πρωτογενείς καλλιτέχνες όπως ο Μητρόπουλος, για τον οποίο ο Μακρυδής μάς θυμίζει ότι ο ποιητής κάνει την εντυπωσιακή για την εξομολογητική θέρμη της δήλωση το 1928: «Τείνω το χέρι στον φίλο κ. Μητρόπουλο με θαυμασμό, για να του πω πως τον καταλαβαίνω βαθύτατα τον δρόμο που τραβάει και χαίρομαι γιατί τούτος είναι και ο δικός μου ο δρόμος και βρίσκω τουλάχιστον έτσι "πού την κεφαλήν κλίνει"» (σ. 45),

δ) Η χριστιανική πίστη υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση της κριτικής και δοκιμιογραφικής φυσιογνωμίας του Παπατσώνη και ο παρών τόμος συνιστά μια ουσιαστική συμβολή στο ζήτημα αυτό, καλύπτοντας ως έναν βαθμό μια πτυχή του ευρύτερου αιτήματος που πρόσφατα έθεσε ο Σταύρος Ζουμπουλάκης, δηλαδή τη συστηματική μελέτη της θρησκευτικότητας του Παπατσώνη σε όλες τις εκφάνσεις

της: περιεχόμενο, πηγές, σχέση της με την ποίηση και την ποιητική του κ.λπ.¹⁰

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι το βιβλίο κοσμούν δυο φωτογραφίες ποιητικών χειρογράφων του Παπατσώνη από το Αρχείο του στο Μουσείο Μπενάκη: στη μία βλέπουμε το νεανικό ποίημα «Παράπονο», γραμμένο με τον βυζαντινότροπο καλλιγραφικό χαρακτήρα του ποιητή, και στην άλλη μια ημιτελή και πρώιμη μορφή του ποιήματος «Τραγούδι για το μήνα Αύγουστο», που διαπερνάται από τη γνωστή λατρεία του Παπατσώνη για τους αστερισμούς και περιέχει πολλές χριστιανικές αναφορές και αντίστοιχο λεξιλόγιο.¹¹

Είναι πολύ ελπιδοφόρο το γεγονός ότι και οι τέσσερις συμμετέχοντες σε αυτή την ερευνητική συλλογική προσπάθεια ετοιμάζουν συνθετικότερες εργασίες για τον Παπατσώνη, οι οποίες μπορεί να πάρουν και την έκταση μονογραφίας ή να καταλήξουν σε συγκεντρωτικούς τόμους της μεταφραστικής, της κριτικής και της δοκιμιακής παραγωγής του. Στον σχεδόν μισό αιώνα που πέρασε από την αυστηρή ετυμηγορία του Σαββίδη ότι η παράταξη της έλλειψης διεξοδικών μελετών για τον Παπατσώνη «βαρύνει εξολοκλήρου

¹⁰ Σταύρος Ζουμπουλάκης, *Αρχή σοφίας και κατακκόκινα όνειρα*, ό.π., σ. 42. Προς αυτή την κατεύθυνση έχει εργαστεί γόνιμα στη διατριβή του (*Θρησκεία και ποίηση: η περίπτωση του Τ.Κ. Παπατσώνη*, Ιωάννινα 2018) ο Βασίλης Μακρυδής.

¹¹ Το ποίημα δεν περιέχεται στα *Άπαντα* του Παπατσώνη. Δημοσιεύτηκε το 1955 στη *Φιλολογική Πρωτοχρονιά* και το θησαύρισε στη διατριβή του ο Βασίλης Μακρυδής, ό.π., σ. 621.

⁹ Για περισσότερα, βλ. Αθηνά Βογιατζόγλου, «Ο Τάκης Παπατσώνης και ο υπερρεαλισμός», *Φρέαρ*, τχ. 22-23, Ιούλιος 2018, σ. 315-325.

τη μεροληψία ή την αδράνεια των νεοελληνιστών»,¹² η νεοελληνική φιλολογία φαίνεται ότι δεν παύει να ωριμάζει και να αναπτύσσεται, παρά τις αντιξοότητες των καιρών, που κάθε άλλο παρά ευνοϊκοί είναι για την άνθιση των ανθρωπιστικών σπουδών.

ΑΘΗΝΑ ΒΟΓΙΑΤΖΟΓΛΟΥ

¹² Γ.Π. Σαββίδης «Εισήγηση για τα ογδοντάχρονα του Τ. Κ. Παπατσώνη», *Το Βήμα*, 17 Φεβρουαρίου 1975 [=σπουδών, *Ε-φήμερον Σπέρμα* (1973-1978), Ερμής, Αθήνα 1978, σ. 261].

